

**ГЕОГРАФІЯ ЗАПОРІЖЖЯ:
ЗА ОПИСАМИ М. ПАШКОВСЬКОГО (1615)
ТА С. ШИМАНОВСЬКОГО (1642)**

Стаття присвячена двом малознаним віршованим описам козацького Запоріжжя кінця XVI — першої половини XVII ст. Доводиться, що представлена в них історико-географічна інформація помітно розширює можливості представлення «запорізького сюжету» у вітчизняній історіографії.

Не секрет, що можливості представлення раннього періоду історії козацького Запоріжжя, обмежені доволі скромною «джерельною базою». Тому, творені досі картини минулого запорожців легко наражаються на закиди у надмірній фрагментарності. Відтак, кожне «нове» джерело, з якого ми можемо почерпнути знання відносно згаданої проблематики, викликає примітний ентузіазм і прискіпливу увагу доволі широкого кола дослідників.

До таких «неінтегрованих» до модерного українознавства наративів належать і запорізькі фрагменти двох віршованих творів першої половини XVII століття — Мартина Пашковського «Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiey ...», видані у Кракові 1615 р. (далі «Історії турецькі»), а також Самуеля Шимановського «Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey naiasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie rożnych expedicyi...», друкований у Варшаві 1642 р. (далі — «Марс савроматський»). Обидва вони містять унікальну історико-географічну інформацію, представлення якої і присвячена ця стаття.

Основою для першого твору стала оповідь про своє бурхливе життя шляхтича з «дому худого» — Якуба (Якова?) Кимиковського (Kimi-kowski)!. Вона розпочинається просто класично для українського героя — коли йому «тринадцятий минало». Отже у 13 років нащадка убогої шляхетської родини віддали служити на двір відомого згодом оборонця

«Русі», магната Яна-Щасного Гербурта (1567–1616). Оскільки основні маєтності Гербурта були на Західній Україні (Руське воєводство) логічно припустити, що це й була мала батьківщина Кимиковського. Судячи по хронології подальших подій, йдеться про 1585 р. По двох роках служби, себто під час т.зв. «другого безкоролів'я», коли по смерті Стефана Баторія за польський престол змагалися австрійський ерцгерцог Максиміліан і шведський королевич Сигізмунд Ваза, Гербурт віддав хлопця на двір свого вельможнішого приятеля — «князя на Олиці» Станіслава Радзівіла (1559–1599).

Тут доля Кимиковського і зробила перший кульбіт. Невдовзі після цього «переводу» на Волинь (прослужив трохи більше «*pultrzecia lata*» — 2,5 роки), Радзівіл послав юнака з листами до Маначина (маєтність Вишневецьких недалеко Старокостянтинова), де перебував один з князів Вишневецьких (Костянтин?). Це був час великого татарського набігу 1589 р. (друга половина серпня), відтак, не дивно, що між Базалією та Костянтинівим (Старокостянтинівим), над річкою Случчю, гінця зловили татари.

Бранця завезли в ногайські степи Приазов'я («*Do Nahay*»). Тут Пашковський робить розлогий «етнографічний» відступ з описом ногайців. Тут він цілком базується на знаному тексті з посольства Андрія Тарановського², яке 1569 р. добиралося аж під Астрахань.

У татарському полоні Кимиковський перебував цілий рік, випасаючи коней та овець при ногайських «сараях» (себто палацах-ставках татарської знаті). З його «вражень» тут згадана вправність татар у доланні річок (а саме Дніпра) на конях вплави і картини спустошення українних земель Корони (неоригінальність цих вражень підштовхує до думки, що тут ужито літературно-стереотипні штампи).

Далі юнак утік на Запоріжжя, де і прожив з козаками три чверті року. Оповідання про цей період життя Кимиковського і є найцікавішим для цієї розвідки³. Адже інших картин життя Запоріжжя 1590–1591 рр. та ще й креслених з перспективи простого козака далєбі не існує.

Запорожцям Кимиковський став у нагоді передусім як провідник, який, зі свіжого досвіду полоняника, міг вказати шляхи до найбагатших татарських улусів. Тут і стикаємося з окресленням «оперативного простору» тогочасних низовців. Починається він на Лівобережжі:

Z iedną stronę nad rzeką tam Sutsu rzeczoną/

A po Rusku Mołoczna/ a zaś drugą stroną

U wołowych Kurhanow/ y z miężnym Hetmanem

W końskiem Pereboinie/ walecznym Bogdanem

Mikoszynskim/ co zdawna zową konską wodą/
Y ta gdzie się z dawnych lat/ sczycił swą swobodę
Kniaś Misyey u Maiakow: a ty tam Maiaki/
Mianuią w sczyrym polu Kozackiemi znaki.
Ktore byl ten Kniaś Misyey niekiedy postawił/
Y tym wieczną pamiętkę cnym Junakom wślawił.
Y przy Białey krynicy czynił swe zasadzki/
Gdzie miał Kozak z Tatarzy często krawe schadzki:
Y u Kamien zatonu miewał swe przywody/
Na Tatarzy/ y wielkie im tam czynił szkody

[З одного боку над рікою там Сут-су прозиваною, а по-руські Молочною⁴, а другою ж стороною у Волових Курганів, в Кінській Перебійні⁵, що здавна зуть Кінською Водою — із мужнім гетьманом, хоробрим Богданом Микошинським⁶. Там, де за давніх літ пишався своєю свободою князь Місей⁷ у Маяків. І ті-то Маяки, зуться в щирому полю козацькими знаками. Котрі було той князь Місей колись поставив і тим вічну пам'ятку поштивим молодцям уславив. І при Білій Криниці⁸ чинив свої засідки, де мав козак з татари часто криваві зіткнення. І у Кам'яного Затону⁹ мав свої приводи на татар і великі там чинив їм шкоди]

Як бачимо, на лівобережжі запорожці 1590–1591 рр. «тримали» доволі вузький фронт віссю якого була р. Кінська¹⁰. Далі у Кимиковського-Пашковського описаний «морський фронт» низовців:

Tenże z Kozaki chodził/ y na Czarne Morze/
Gdzie nie ieden Karawan Turski wodę porze.
A naprzod pod Biłagrod/ gdzie s korzyścią wielką
Wzięli Okręt Turecki/ y z armatą wszelką.
Turkow wiele pobili. Zaś od Bilagroda
Zaniosta ich pogodnym wiatrem Morska woda.
Na iedną wyspę/ którą pospolitą mową/
Hadieczow Ostrow z Ruska od dawnych lat zową:
Tę Insulę tak zową nie bez swey przyczyny/
Hadieczow ostrow: Bo tam iest wiele gadziny.
Y dziwowidzow morskich/ y rozmaitego
Chrobactwa/ tudziesz ptastwa morzu przywykłego.
Ktore y tu/ y owdzie gorę wylatuie/
A barzo smrodliwy iad od nich zalatuie.
Babami ie tam zową/ więtsze niż Labęćie/
A Zeglarzom ten wysep/ iest na wielkim wstręćie.

Тамже з Татарскіей Зіеміе/ з Міаста рзечзонеґо
Козлов/ прызшло Галер двіе: на котрых нашеґо
Луду вїэзніов выбраных до тысяца было/
А нїавїаст з дїецїма о́см сет/ тых сїе не лїчыло.
Турков теж над пу́лтора тысяца нїе вїецеґу
Нїе было/ там Козацы прызпадшы ко прѣтцеґу
Ку оным двом Галером/ Туркї вы́сїінали/
Вїе́зніов выswободзїлї/ вїелкѣ отрzymалї
Здобыч/ з котрѣ сїе до swых Порохом вrocїлї/
А онѣ корзысѣ мїе́дзґу своїе роздїелїлї.

[Той же з козаками ходив і на Чорне море, де не один караван турецький воду поре. А насамперед під Білгород¹¹, де з користю великою взяли судно турецьке із арматою всіякою. Турків чимало побили. Від Білгорода ж занесла їх погодинним вітром морська вода на один острів, котрий простою мовою Гадячів-острів по-руськи від давніх літ звать. Той острів так звать не без причини Гадячим островом¹²: бо там є чимало гадичини. І диковинок морських¹³ і розмаїтої комашні, також і птаства до моря звиклого, котрого і тут і там угорі безліч літає і дуже ядучий сморід від них долїтає. Бабами¹⁴ їх там звать, за лебедів більші, а морякам той острів є великою перепоною. Там же з Татарської землі, з міста прозваного Козлов¹⁵, прийшло дві галери, на яких нашого люду, добірних бранців до тисячі було, а жінок з дітьми вісімсот, ті й не лічилися. Турків також понад півтори тисячі, і нічого більше. Там козаки приспівши щонайшвидше до отих двох галер турків висїкли, в'язнів звільнили та велику отримали здобич, з якою до своїх Порогів повернулися і отї набутки між себе роздїлили.]

Знову таки відзначимо скромність акваторії, на якій оперують запорізькі пірати 1590–1591 рр. (це лише каботажна траса від Євпаторії до Білгорода-Дністровського). Зрештою оповідач обертається до Правобережжя, для якого низовці є власне сторожами, а не нападниками. Описує він також і внутрішньозапорізькі угіддя понад самим Дніпром.

А із вїедзїал прызскокї/ у зачазне знакї
Kuczmienskie/ у Wołoskie/ ба у czarne szlaki/
Tych to прѣткїх Pohancow Kimikowski/ tedy
Nabawїł ich tam nie raz z swym kozactwem бїеды/
Wїедзїал ich у przewozy/ гдзїе то дзїекїе племїе/
Przez Dniepr сїе прызпrawуїе w зызнѣ Рускѣ Зїемїе.
U Ostrowѣ Chortycy/ мїеdзґу Порохамї/
Y мїеdзґу Czerwonemї z dawnych lat goramї.

Więc u Borhuna/ więc też u Olchow/ gdzie zdawna
(Dziś tam Strzelicą zową) często bywą sławna
Porażka na przeprawie Tatar przez Kozaki/
Ktorzy tam w tym swoy zwyczaj zachowuią taki:
Wziąwszy pewną wiadomość/ iż Tatarzy mają
Tam tedy iść w Ruski kray/ więc się zasadzaią
We trzcinach po Insułach: iedni z wierzchu wody/
A drudzy zaśię z dołu/ iuż tam nie bez szkody
Pohancow/ chyba że im pomocy dodaia
Galery/ ktore pod czas z Turek przybywaią.
Bo wiedząc Car Tatarski/ iż nań zawsze ważą
Kozacy/ więc też ma swą na Gálerach strażą/
Ale tylko ná ten czas/ kiedy zaiezdźzaią
Pohańcy w Ruskie kraie: lecz gdy sie wracaią/
Nie masz niskąd żadnego ratunku/ nadzieie/
W ten czas ná zad Tatarzyn z płonem idąc mdleie.
Bo mu Kozacy y płon odeymą/ y wiele
Poydzie ich tám/ gdzie Charon łóże im uśćieie.
Gdzie kiedy sto Kozakow z Rusznicámi będzie/
Tam tyśiącom Tatarom zmylą szyiki wszędzie.
Jakosz się to raz poraz częstokroc trafiáło/
Ze poszlo do Charonta Pohancow niemáło.
Trafiło sie to raz y za Mikośynskiego/
Ktory przy sobie tego miał Kimikowskiego.
Wielką moc u Borhuna Tatar potopili/
Wiele więźniow nabrali/ płon wszystek odbili.

[А оскільки знав пересоки і потаємні знаки — Кучманські, Волоські, ба і Чорні шляхи¹⁶, то тих прудких Поган Кимиковський тоді не раз займав, зі своїм козацтвом перебуваючи. Знав і їх перевози, де це дике плем'я через Дніпро переправляється в плоднучу Руську землю. У острова Хортиці, між Порогами і між Червоними з давніх літ горами. Ось і у Бургуна¹⁷, ось також і у Ольхова¹⁸ (нині тамте місце Стрелицею кличуть), що здавна часто буває славно поразкою на переправі татар від козаків, котрі тамто свій звичай утримують такий — взявши певну звістку, що татари мають там тоді йти в Руський край, відтак і сідають у засідки в очереті по островах: одні згори річки, другі ж знизу. Вже там це не без шкоди Поганам, хіба що їм допомоги додадуть галери, котрі під той час від турків прибувають. Бо знає цар татарський, що на нього завжди чигають козаки, отже також має свою сторожу на галерах. Але

це тільки на той час, коли йдуть в набіг Погани на Руські краї. Але коли повертаються і [бранці вже] не мають на жодний порятунок надії, у той час татарин, з полоном йдучи, обмирає, бо в нього козак і полон відбирає, і багато їх йдуть туди, де Харон¹⁹ леже їм стелить. Бо коли сто козаків з рушницями буде, то тисячам татар шию намілять повсюдно. Як то раз по раз часто-густо траплялося, що йшло до Харона Поган немало. Трапилося це раз і за Микошинського, котрий при собі мав того Кимиковського. Велику силу біля Бургуна татар потопили, багато в'язнів набрали, полон увесь відбили.]

Тут в оповідь вплетена фольклорний переказ про річки Дніпро і Кінську Воду (нині ширше відомі близькі за сюжетом оповідання про Дніпро та Десну²⁰). За течією Кінської Води оповідач і проводить читача аж до моря.

[Ruska Historia o konskiej wodzie y o Dnieprze]

Dniepr tám zowa Słauta to iest Rzeka sławna/
Są y na Konskiej wodzie przewozy ich zdawna.
Bo Konska woda z Dnieprem aż do Morza płynie/
O czym taka przypowieść Ruska zdawna słyne:
Gdy sobie Konska woda z Dnieprem rozmawiała/
Tak Dnieprowi ta Rzeká śmieie powiedziała:
Ze ia przez cię przebieżę/ lecz nie gorą/ spodkiem;
Y puściła wnet kruka przez Dniepr samym śrzodkiem
Na drugą stronę: ktery skoro przeleciawszy/
Miał się iey ozwać: ona też go usłyszawszy
Miała nurt swoy wyrzucić: W tym Dniepr rozgniewany/
Wypuścił wnet Sokoła/ ktery na przemiany
W poyszrod Dniepru na kruka uderzył potężnie/
Y tak tam kruk zakraknął: A ona też mężnie
Nurt swoy pośrzodkiem Dniepru bystrego wydała/
Y swym trybem w Moskiewską stronę pobieżała.
Okrążywszy Dumantow, y Perhasław znowu
Biegła Tatarską stroną szukając obłowy.

[Руська історія про Кінську Воду та про Дніпро. Дніпро там звуть Славутою, тобто Рікою славною. Є і на Кінській Воді перевози їх здавна. Бо Кінська Вода з Дніпром аж до моря плине, про що така оповідка руська здавна слине: Колись собі Кінська Вода з Дніпром розмовляла і так Дніпрові та річка сміливо казала, що я через тебе перебіжу, але не горою²¹, а посередині. І пустила відразу крука через Дніпро самою

серединою на другу сторону. Який, як скоро перелетить, мав до неї озватись. Вона, його почувши, мала течію свою перекинути. Тим часом Дніпро розгніваний випустив відразу сокола, котрий навперейми [злетів] і посеред Дніпра на крука вдарив потужно. І так там крук закаркав. А вона також мужньо течію свою серединою Дніпра вкинула і своїм трибом у Московську сторону побігла. Окруживши Домантів²² і Переяслав знову, бігла татарською стороною шукаючи поживи²³.]

Спеціально оповідач зупинився і дніпрових Порогах.

[Porohy kozackie.]

A że do Zaporozá/ gdzie siedm progow sławnych/
Stoią w mili od siebie z wiekow starodawnych.
Kodak/ Woron/ Bohatyr/ Surski y Zaborá/
Y Baydak/ á siódmego że z tamtad nie wczorá/
Nie może w pámięć przywieść/ ten co mi powiadał/
Ja też nie wiem/ bom między Kozaki nie śiadał.
Jednák doszedłem potym od kogo inszego/
Nienásycieć iest hasło Porohu siódmego.
Więc tamta Konska wodá/ przez Porohy wszystkie
Szła z Dnieprem swoim brzegiem. Potym w pola brzytkie
Tatarskie udawszy się/ aż do Kamiennego
Zakonu szła osobno. A u mieysca tego
Znowu sie zaś z szerokim Dnieprem pokumała/
Y z nim wesoł/ swym brzegiem Tatarskim bieżała
Aż pod Białe iezioro. Tam zaś przybieżawszy/
Y pierzchliwie znowu się z Dnieprem pogniewawszy/
Od Białego Jeżiora wiodła tor swoy spory/
Swym oddzielnym przećiągiem/ pod Czerwone gory.
Stamtąd zaś tey zuchwałey Konskiej rzeki woda
Szła przed się swoim nurtem/ aż do Słamhoroda.

[Пороги козацькі. А що до Запоріжжя, де сім порогів славних стоять за мило один по одному з віків стародавніх. Кодак, Ворон, Богатир²⁴, Сурський і Забора²⁵, і Байдак²⁶, а сьомого, через те, що звідти ж не вчора, не може згадати, той хто мені оповідав. Я також не знаю, бо між козаками не сидів, але дізнався потім від когось іншого — Ненаситець є назва Порога сьомого²⁷. Отже тамта Кінська Вода, через усі Пороги йшла з Дніпром своїм берегом. Потім, у бридкі поля татарські удавшись, аж до Кам'яного Затону йшла осібно. А у місця того знову ж з широким Дніпром покумалася і з ним спільно своїм берегом татарським бігла аж

під Біле озеро²⁸. Туди ж прибігши і запально знову із Дніпром розсварившись, від Білого Озера вела шлях свій швидкий своїм окремим перебігом під Червоні гори²⁹. Звідти ж тієї зухвалої Кінської-річки вода йшла вперед своєю течією аж до Іслам-города³⁰.]

Далі згадані місця свіжої бойової слави запорожців — Іслам-Кермен («Сламгород») та знову — перевіз у Бургуна. Завершує представлення «запорізького світу» дніпровий «Лиман».

[Slamhorod zamek Tatarski Kniaś Ruzynski zburzył.]

Ten Słámhorod niekiedy był to Zamek mocny/
W dzikim polu Tatarskim/ y barzo pomocny
Tym Pohancom na naszych: lecz dziś tylko znaki
Zburzył go Kniáz Ruzynski z mężnemi Kozaki.

[Mieysce u Burhuna kedy Tatarowie giną]

Z támtąd zaś aż pod Burhun swym brzegiem bieżała/
Gdzie na przewoźie ginie Tatar część nie mała.
Tam iuż mimo Perekop polmi Tatarskiemi/
Gdzie słony Limen bieży nurtami ćichemi.
Koło swe do Czarnego morza obroćia/
Tam wpadszy wszystkich swoich tancow dokonczyła/
W toż morze w Czwierći mili/ Dniepr/ y Limen upada/
Ale kážda osobno swoim nurtem włada.

[Іслам-город — замок татарський князь Ружинський зруйнував. Той Іслам-город колись був то замок сильний у дикому полі татарському. І дуже помічний тим Поганам на наших, але нині тільки сліди його. Зруйнував його князь Ружинський з мужніми козаками³¹. Місце у Бургуна де татари гинуть. Звідти же аж під Бургун своїм берегом бігла, де на перевозі гине татар чимало. Там вже повз Перекоп полями татарськими, де солоний Лиман біжить течіями тихими. Коло своє до Чорного моря обернула, там впавши всіх своїх танців закінчила. У це ж море за чверть милі Дніпро до Лиману впадає, але кожний осібно своєю течією володіє.]

Зрештою, оповідач знайомить читача і з резиденцією запорожців — тим що згодом стало прийнято називати Січчю³².

[Kiedy Kozacy lećie a kiedy ziemie meszkaią]

A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią
Kozacy czasow piewnych y gdzie spoczywaią/
W szabelnikowey Wietce/ lub na Zborowskiego
Położeniu zimuią/ lub na Ruzynskiego.

Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaia/
Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaia.
Albo do Bazawłoka: a dobytki swoje/
Y konie w Tomakowce maia/ bo tam boie
Niebywaia/ z tamtąd zaś gdy robactwo wstaie/
Ustępuia na Lato w swe zwyczajne Kraie
Do Chortyce/ na skalę wielką: a zaś skoro
Jesień przydzie/ natychmiast ustępuia sporo
Do Czerwonych gor: y tak iak mieysca swe znaia/
Tak się też na nie/ czasow pewnych przenaszaia.

[*Де козаки влітку, а де взимку мешкають.* А якщо хочемо знати, де перебувають козаки в певні часи і де спочивають — у Шабельниковій Вітці³³, або на Зборовського³⁴ або на Ружинського³⁵ станах зимують. Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, тоді до Чортомлика звідти втікають або до Базавлука. А здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають. Звідти ж, коли робацтво³⁶ встає — відходять на літо у свої звичайні краї — до Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало до Червоних гір³⁷. І так як місця свої знають, так теж на них у певний час переносяться.]

Як бачимо, постійної Січі на Запоріжжі на 1590–1591 рр. не існує і власне тут ми маємо єдиний на сьогодні опис т.зв. «кочовища» запорожців (без розшифрування, цей термін не рідкість у актах кінця XVI ст.). Зрештою, цілком завершує Пашковський свій опис Запоріжжя зауваженнями про раціон козацького харчування (за прикладом Тарановського, де також згадується саламаха?) та їх житла-курени.

Zywność ich Salamacha/ y orzechy wodne/
Ktemu zwierz rozmaity/ Ryby wieloplodne/

Od których iako wieprze/ w swych oboziech tyia/ [*Obozy Kozacy zową kureniami.*]

Vo y źimie/ y lećie/ nád wodami żyła.
W tych tedy uroczyszczach przebywał foremnych/
Kimikowski z Kozaki w fortunach odmiennych.

[Пожива їх саламаха³⁸ і горіхи водні³⁹. До того звір розмаїтий, риби багатоплідні. *Табори козаки зуть куренями.* Від яких як вепрі у своїх таборах криються, бо і взимку, і влітку над водами живуть. У тих тоді урочищах облаштованих перебував Кимиковський у фортунах змінних.]

Подальший сюжет «Турецьких історій» вже полишає Запоріжжя, адже десь навесні 1591 р. Кимиковський взяв участь у нападі на московське посольство, яке, у супроводженні купців, простувало до

Криму. Раптовий напад спочатку приніс успіх козакам, але згодом їх наздогнали та погромили татари. Кимиковський знов опинився в полоні, з Криму його перепродали до Туреччини, де він згодом був примушений прийняти іслам. Лише десь 1598–1599 рр. він через Грецію й Італію повернувся до Польщі. Тут він, щоправда, знову зв'язався із козаками і подався разом ними на службу господаря Міхая Витязя (1558–1601) до Волощини. Потім, коли Я. Замойський звелів підданам Корони залишити Міхая, став під звитяжні корогви цього великого коронного гетьмана (до речі, відомо, що й запорожці активно брали участь у цих волоських війнах 1598–1600 рр.). Поранений у битві, Кимиковський волів завершити свою військову кар'єру. Отже, ніяких нових фактів за темою цієї розвідки подальший текст Пашковського не містить.

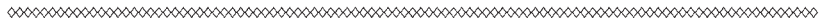
Другим оригінальним нарративом, що містить багату історико-географічну інформацію про Запоріжжя, подану так само з оповідань очевидця (очевидців?) є «запорізький фрагмент» з твору С. Шимановського «Марс савроматський» (1642 р.)⁴⁰. Його автор вмістив після опису козацьких війн 1637–1638 рр. Це нарис «довоєнної» козацької «сваволі», якій власне і поклала край «ординація» на Масловому Ставі 1638 р.

У ньому поет-вояк розлого оповідає про морські рейди запорожців проти турецьких міст і флоту («галер»). Згадає і про заходи (свіжі?) турків проти запорожців — будівництво в гирлі Дніпра «вежі», яку «нині всі Стрільчою звать»⁴¹. У ній «завжди готову» встановлено «армату». Зауважує оповідач і неефективність цієї перешкоди — козаки вночі перетягають човни суходолом в обхід цієї Стрільчої Вежі⁴².

Згадає Шимановський і про відплатні акції турків, викликані козацькими діями. Так, османці щораз на сейм скарги надсилають і відправляють татар пустошити Поділля, Україну та Покуття.

Річ Посполита вже хотіла дати собі раду із запорізькою вольницею та її піратськими випадками проти турків завдяки будівництву «першого» Кодаку. Цю фортецю — тезку першого-таки Порогу збудували 1635 р. та осадили залогою з німців-найманців на чолі з полковником-французом Жаном Маріоном. Але її швидко «зніс» І. Сулима — гарнізон винищив («і нога не ушла»), вали «зарівняв із землею». За це його «прудко» піймали та, разом із Павлюком, видали королю. Сулиму стратили, а за Павлюка просив канцлер коронний Т. Замойський, і йому король «пробачив провину».

Цей «першокодацький» вступ готує читача до наступного розділу під лаконічною назвою «Кодак». Це остання військова «експедиція» часів Владислава IV описана Шимановським у «Марсі савроматському».

Новий Кодак збудований 1639 р. Він був «безпечніший» за перший. Розташований цей найпівденніший річпосполитський форпост на «горі високій» над Дніпром, що тут спадає під самий замок, «люто з великим шумом об Поріг розбиваючись». Фортеця була «нездобутими валами оточена» та «густо потужними гарматами уставлена». Тут мешкав «губернатор» з вишколеними вояками-«чужоземцями». Шимановський сподівається, що в майбутньому вони дадуться взнаки не лише свавільним козакам, а й турецькому султанові.

Далі йде опис Порогів. Принагідно згадаємо інформацію Боплана про те, що коронний гетьман С. Конєцпольський, заклавши Кодацький замок, вислав його з кількома загонами описувати всі дніпрові Пороги⁴³. Дуже вірогідно, що Шимановський черпав з аналогічного/паралельного джерела — свідчень безпосередніх учасників цієї виправи⁴⁴. До речі, хроніст також вираховує 13 Порогів, але його список дещо відрізняється від наведеного на мапі Боплана.

Пороги Шимановським зображені «так огромними, як найбільші гори». Перший — Кодак. Він «з давніх часів слине». Другий — Сурський, «через який течія Дніпрова плине». Третій — Лоханний (Лоханський). Четвертий — Таволжаний (Таволжанський), з назвою від таволги («тавула»), що тут зростає. П'ятий — Княгинин. Шостий — Ненаситець, названий так козаками в пам'ять про численних потонулих побратимів. Сьомий — Звонець. Восьмий — Вовнигів, про який також зауважено, що так його козаки («осавули») кличуть. Дев'ятий — Воронові Забори. Десятий — Будило. Одинадцятий — Линець (його так також назвали «старинні отамани»). Дванадцятий — Личний (Лишний), а останній, тринадцятий, — Вільний. У підсумку переліку Шимановський знов зауважує, що імена Порогам надані «козаком свавільним».

Далі йде опис Запоріжжя — «козацького мешкання, наймилішого осавулів усіх кочування». Тут вони займалися рибальством та мисливством, заходячи далеко та лише вряди-годи повертаючись до своїх куренів-наметів. Тут таки мали понад рікою вдосталь деревини («лип високих»), з якої будували собі човни для морських експедицій, таких шкідливих для турків.

За Запоріжжям, зауважує Шимановський, Дніпро «ллється широко» та є, через рівнинну місцевість, не дуже глибоким. Неподалік Тавань-перевіз, де татари переправляються, коли нападати на правобережні коронні володіння «готуються». Подолавши тут Дніпро, вони йдуть в набіг «своїми Шляхами». З них перший — Чорний, веде на «Україну». Другий — Кучманський — на Волинь («звідки користь готову мали»).

Третій — Золотий — за Дністром. Останній вів на Покуття (татари також «звідти великі здобичі мали»).

За Таванню вже вищезгадувана Стрільча Вежа — «понад самим Лиманом». Ним і закінчується Дніпро.

На виході з лиману в Чорне море лежить острів Гадячий (Березань). Про нього Шимановському відомо, що тут, коли козаки «на море випадали», вони «свою раду найпершу мали».

Далі лежить Тендра (Тендрівська коса), яку автор «Марса савроматського» також зве «островом». Вона, за розрахунками оповідача, розташована на відстані «від берега моря» більше ніж «день» плавання «баркою». Тут також «часто спочивали» запорожці, коли йшли «на море» або коли вертали.

Морськими шляхами козаків обумовлений і подальший географічний еккурс Шимановського. На сході він згадує Дон, який сполучається з Азовським морем («Меотійське озеро»), у котре треба заходити із Чорного моря через Боспор Кимерійський, обігнувши Крим-«Таврику». Близько цього шляху і Перекоп — «кримський замок». З-під нього «аж до моря великий канал біжить».

На захід за Лиманом, «проминувши» Стрільчу Вежу, замки турецькі «понад морем лежать». З них «найзначнішими» Шимановський уважає Очаків, Тегиню (Бендери), Білгород-Дністровський, Трапезунд і Килію. Мовлячи про саме Чорне море, він поетично акцентував на пануванні тут турецького флоту (це море «галера кривим носом поре»).

Часи, коли монополію Туреччини на Причорномор'я активно підважували козаки «старинні», Шимановський оголошує вже минулими. Нині шлях за Пороги на міцному запорі. Лише реєстровці з'являються тут на легітимній основі. Вони ходять на Запоріжжя за встановленою чергою, і головний предмет їх зацікавленості вже не турки, а самі лише кримські татари. Сугички з останніми є тут звичайним заняттям сторож реєстрових козаків.

Цікаво, що «запорізький фрагмент» Шимановського використано у віршованих описах запорожців у «Владиславі IV...» (Лешно, 1649) Самуеля Твардовського та «Катафалку рицарському...» (без місця друку, 1649) — твору на смерть Миколая Фірлея пера анонімного автора⁴⁵.

Таким чином, обидва проаналізовані «запорізькі» уривки з творів М. Пашковського та С. Шимановського дозволяють примітно розширити обрії историко-географічного представлення Запоріжжя кінця XVI — першої половини XVII ст. Вони цінні тим, що творилися на базі вражень безпосередніх очевидців. Зрештою, низка топонімів, згаданих у цих

текстах, або не має аналогів в інших джерелах, або може бути пояснена лише завдяки цим наративам.

¹ Наразі найдокладнішим дослідженням цієї історії є: *Kuran Michał. Losy i doświadczenia turecko-tatarskie Jakuba Kimikowskiego w epickiej próbie Marcina Paszkowskiego «Dzieje tureckie»*// Napis, seria XI. — Warszawa, 2005. — S. 29–52. Проте, польський дослідник не помітив певні хронологічні маркери присутні в тексті, відтак невірно датував події дещо ранішим часом (зокрема, перебування героя на Запоріжжі віднесене до 1580 р.). З українських дослідників, які зверталися до цієї теми, див.: *Пилипенко В.М.* Мартин Пашковський — забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2008. — № 5. — С. 11–18 (розвідка ця є загальною характеристикою творчості Пашковського, без, так би мовити, порядкового розбору текстів); Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К., 2001. — Т. 2, кн.2: Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука. (тут вміщені, з 1995 р. вже неодноразово передруковані, переклади Валерія Шевчука уривків з «Історій турецьких» М. Пашковського, які через повну «поетичну вільність» перекладача малопритатні для використання істориками). Електронний варіант останньої публікації див.: <http://litopys.org.ua/suspil/sus37.htm> .

² Текст Тарановського був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полономовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст. (*Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* — Kraków, 1860. — S. 41–63) та, зі скороченнями, століттям по тому (*Antologia pamiątek polskich XVI wieku.* — Wrocław, 1966. — S. 203–216).

³ В оригіналі це: *Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiej ...* — Kraków, 1615. — S. 18–22.

⁴ *Молочна* — річка в сучасній Запорізькій обл., впадає до Молочного лиману Азовського моря.

⁵ *Перебійна* — невеличка ліва притока (вітка) Дніпра, біля Херсону. Але взагалі-то це досить «серійний» гідронім, отже цілком вірогідне і його пов'язання із р.*Кінською* (Кінськими Водами, Кінкою, Конкою) — так само лівою притокою Дніпра. Вірогідно також, що йдеться про *Кінську Промойну*, де річка Кінська зливалася з дніпровськими затоками (так про неї згадував Е. Лясога 1594 р., див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. — Т. 2. — Львів, 1991. — С. 78). Вододіл між Молочною та Кінською — відправна південна точка Муравського шляху та зручне місце для засідки на обтяжених худобою татар.

⁶ *Микошинський Богдан* — гетьман запорожців (згадки з 1586 і 1594).

⁷ *Князь Місей* — Михайло Олександрович Вишневецький (1529–1584), канівський і черкаський староста (1559–1580).

⁸ *Біла Криниця* — вірогідно топонім пов'язаний р.*Білозерка*, лівою притокою Дніпра (впадає до нього відразу нижче Кінської).

⁹ *Кам'яний Затон* — лівобережна дніпровська затока, недалеко р. Білозерки.

¹⁰ До речі, відомий фольклорний переказ, де Кінська виведена *рікою-кордоном* від татар, див.: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. — К., 1990. — С. 173.

¹¹ *Білгород* (Акерман) — сучасний Білгород-Дністровський.

¹² *Гадячий острів* — це о. Березань у гирлі Дніпро-Бузького лиману, поруч із Очаковом.

¹³ На берегах сторінки є роз'яснення, що то за диковинки — «*Swini u niedzwiedzi morskich tesz tam pelno*! Свиней і ведмедів морських там повно». *Морськими свинями* тут названо дельфінів, а *морськими ведмедями* — чорноморських тюленів-монахів.

¹⁴ *Баби* — це пелікани.

¹⁵ *Козлов* (Гезлеве) — сучасна Євпаторія.

¹⁶ *Кучманський, Волоський та Чорний шляхи* — класичне 3-доріжжя, яким здійснювалися татарські набіги на Правобережжя та Західну Україну.

¹⁷ *Бургун, Бургунка* — острів, річечка, переправа біля правобережного с. Бургунка Бериславського р-ну Херсонської обл.

¹⁸ *Ольхов (Стрелица)* — можливо йдеться про давньоруське Олешшя-Олешки (сучасний Цюрупинськ). Адже прочитати Olchow можна і як *Ольгів*. Це, до речі, б пояснило як назва Стрелица пізніше прибула на недалекий Кінбурн (див. далі текст з С. Шимановського). А поруч із Бургункою знане с. *Ольгівка* Бериславського р-ну Херсонської обл. засноване, щоправда, вже аж 1830 р.

¹⁹ *Харон* — у давньогрецькій міфології перевізник до царства смерті.

²⁰ Див. зокрема: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. — С. 9–10.

²¹ Себто — в обхід?

²² Нині с.*Домантове* Золотоніського р-ну Черкаської обл.

²³ Себто перескочити Кінській Воді не вдалося, її відкинуло навіть вгору і вона мусила дати плинути вздовж лівого (татарського) боку Дніпра.

²⁴ Лоханський поріг? (нижче нього при впадінні до Дніпра річечки Мокрої Сури відомі скелі *Богатири*).

²⁵ *Забора* — не загальна назва кам'яної гряди, що на відміну від порогів не цілком перетинає річку. У системі дніпрових Порогів таких забор було кілька.

²⁶ Будило, Будилівський поріг?

²⁷ Цікаве свідчення, що у Пашковського був не єдиний інформатор про Запоріжжя.

²⁸ *Білозерка* — вже згадувана ліва притока Дніпра.

²⁹ *Червона* або *Лиса гора* znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

³⁰ *Іслам-город* (Іслам-Кермен) — нині це терени м. *Каховка*.

³¹ Мова йде про князя *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців, який сам загинув при цій облозі Іслам-города (Іслам-Кермену) у 1576 р.

³² Як у модерній історіографії вкорінявся міф про давність Січі див.: *Падалка Л.В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. — К., 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»].

³³ *Шабельна Вітка* відома за «Реєстром річок і прикмет, які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної» від 24.XI.1697 р., див.: *Величко С.В.* Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич. — К., 1991. — Розділ 38 (<http://izbornyk.org.ua/velichko/vel55.htm>).

³⁴ Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір Самуєля-Самієла Зборовського. Перелік запорозьких топонімів 1697 р. знає *Косу Зборовську* (над лиманом), *Зборовський Кут*, *Вітку Прогній Зборовський*, *Луг Зборовського* — над лиманом.

³⁵ Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575–1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585–1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* — гетьмана 1588–1590 рр.

³⁶ Йдеться напевно про літню комашню, але може бути мова тут і про людське робацтво — козаків-промисловиків, а не вояків.

³⁷ *Червона* або *Лиса гора*, як вже йшлося, znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

³⁸ *Саламаха* — страва з квасолі, часнику, хліба, солі. У складеному Миколою Гоголем словничку до «Енеїди» Котляревського читаємо: «Саламаха — борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю», див.: *Гоголь Н.В.* Полн. собр. соч. — М., 1952. — Т. 9. — С. 499.

³⁹ *Водяний горіх плаваючий* (чили́м, рогульник).

⁴⁰ Нещодавно вийшла з друку моя книжка, де є розділ (4.4.) про цю працю: *Вирський Д.* Річесполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — У 2-х ч. Оскільки повний текст цієї праці поданий на сайті Інституту історії України НАНУ (www.history.org.ua), то у даній розвідці не подаємо розлогіх цитат оригінального тексту Шимановського. Аналізований тут уривок див. ч. 2 на стор. 434-5 і 461-4 (в оригіналі: *Szymanowski Samuel.* Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronasyey naiaśnieyszego Wladisława IV z łaski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie różnych ekspedicyj... — Warszawa, 1642. — S. 86–88).

⁴¹ Урочище *Стрільче* біля Очакова більш відоме за згадками вже другої половини XVII ст. Про цю вежу-артилерійську платформу згадував (без назви) Боплан. Причому, за позначкою на його мапі, це явно пізніший Кінбурн. Ототожнює їх і опис запорізьких топонімів 1697 р.

⁴² Порівняй з докладнішим описом такого волоку Бопланом.

⁴³ *Г. Л. де Боплан*. Опис України. Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. — К., 1990. — С. 40.

⁴⁴ На те, що Боплан був не єдиним, хто тоді займався географічним описом України нещодавно звернув увагу С. Александрович, див.: Боплан и Наронович-Наронський (*Ст. Александрович*) // *Боплан Гийом Левассер де*. Описание Украины. — М., 2004. — С. 106–110.

⁴⁵ Цьому сюжету плануємо присвятити в подальшому окрему розвідку.